SPANJE TUSSEN EUROPA EN AFRIKA
Een historische schets

Eric Storm

In april 1990 becommentarieerde een Spaanse krant de enorme chaos van rondslingerend afval op het Madrileense vliegveld Barajas, die te wijten was aan een staking van het schoonmaakpersoneel, met de woorden: 'Afrika begint in Barajas'. Op het eerste gezicht lijkt het verband tussen een schoonmaakstaking en Afrika ver te zoeken. Het wordt al een stuk duidelijker wanneer bekend is dat Spanjaarden vaak hun ongenoegen met iets uiten door het 'Afrikaans' te noemen. Zo klaagde J.M. Salaverría bijvoorbeeld in 1915 al dat in Spanje alles politiek was en met rationaliteit niets te maken zou hebben. Het was een politiek van facties, van het lage volk, kortom: 'Een Afrikaanse politiek'.[1] Een vergelijkbaar opvallend gebruik van de term 'Europa' is mogelijk nog vaker te beluisteren. Wanneer een Spanjaard zich beklaagt over de situatie in zijn land kan men hem vaak horen zeggen dat Europa pas benoorden de Pyreneeen begint.[2] Een ander voorbeeld vormt de al aan het begin van de twintigste eeuw gevoerde felle discussie over de noodzaak van een modernisering, een 'europeanisering' van Spanje. Door het gebruik van de term 'europeanisering' wordt er impliciet vanuit gegaan dat Spanje niet een integraal onderdeel van Europa is.

In dit artikel zal deze discussie over de toekomst van Spanje, die vooral aan het begin van deze eeuw in alle hevigheid gevoerd werd, centraal staan. In dit debat werd de vraag gesteld of Spanje zich op Europa moest richten, of dat het land vanwege de geografische positie en de geschiedenis veeleer bij Afrika behoorde. Een derde mogelijkheid die naar voren werd gebracht, was dat Spanje 'anders' zou zijn en dus Europees noch Afrikaans was.[3] De geografische termen Europa, Afrika en Spanje speelden in deze discussie dus een grote rol en kregen daarbij een nieuwe en uitgebreide affectieve lading. Progressieve Spanjaarden maakten hun conservatieve tegenstanders bijvoorbeeld uit voor Afrikaans, terwijl omgekeerd werd gezegd dat de linkerzijde

---

1 J.M. Salaverría in: *ABC* (20 juni 1915), geciteerd in: Fernando Díaz-Plaja, *Francófilos y germanófilos. Los españoles en la guerra europea* (Barcelona 1973) 41.

2 Deze constatering berust in eerste instantie op mijn eigen ervaringen tijdens mijn eenjarige verblijf in Spanje in 1989-1990. Anderen bevestigen echter deze opvatting. Zo verduidelijkt Koch het begrip 'Europese ideeën', in een artikel over de generatie van 1898 in Spanje, met: "dat wil zeggen van benoorden de Pyreneeën". J.P.M. Koch, "De generatie van 1898 en de regeneratie van Spanje" in: *Theoretische Geschiedenis* (1990) nr.2, 115-137, aldaar 117. En ook John Hooper zegt: "the Spanish, like the British, often talk about Europe as if it were somewhere else." J. Hooper, *The Spaniards. A portrait of the modern Spain* (2e dr. Harmondsworth 1987) 29.

3 Een soortgelijke discussie deed zich voor in het Rusland van voor de Revolutie. Al van oudsher was er een groep die 'een venster op Europa' wilde openen. Anderzijds was er ook een stroming die een oriëntering op het eigen Russische, dan wel Slavische, voorstond. Een ander vergelijkbaar debat speelt in Italië, waar Noorditalianen zich vaak zien als Europeanen terwijl zij hun landgenoten uit het zuiden uitmaken voor Afrikanen. Zie onder andere Mark Leijendekkers bespreking van Giorgio Bocca, *La disunità d'Italia* (1990) in: *NRC Handelsblad* (2 februari 1991).

zich blind staarde op Europa en dat zij de eigen Spaanse waarden overboord zette.

In de tweede helft van dit verhaal zou ik me willen concentreren op het debat dat Miguel de Unamuno en José Ortega y Gasset, twee van de belangrijkste Spaanse denkers, in het eerste decennium van de twintigste eeuw voerden over de toekomst van hun land. In dit debat kwamen de al genoemde geografische termen veelvuldig aan bod. Daaraan voorafgaand zou ik een korte schets willen geven van de al enkele eeuwen oude traditie van het denken over de positie en de toekomst van Spanje. Daarbij zou ik willen onderzoeken op welk moment geografische begrippen hierin een rol zijn gaan spelen, om vervolgens de functie van deze geografische termen in het Spaanse moderniseringsdebat nader te analyseren. Determineerden deze termen het debat, definieerden zij de posities van de deelnemers aan het debat of was hun rol slechts van voorbijgaande aard? In het laatste deel zal ik proberen een antwoord te geven op deze vragen.

Historische schets

Het staat buiten kijf dat Spanje deel uitmaakt van de Europese cultuur en dat de Spaanse geschiedenis een integraal onderdeel is van de Europese. Aan de andere kant zorgden de moeilijk toegankelijke Pyreneeën er lange tijd voor dat er over land niet veel contact was met de rest van Europa. Verder was de langdurige en prominente aanwezigheid van de Moren er in de Middeleeuwen de oorzaak van dat het Iberisch schiereiland een sterke Arabische invloed onderging. Toen Ferdinand en Isabella, de 'katholieke koningen' (die mede dankzij de verovering van Granada -het laatste Arabische bolwerk in Spanje- voor het eerst alle 'Spaanse' koninkrijkjes onder zich verenigden) ook nog eens de Moren en de joden uit Spanje verdreven, leek de aansluiting met Europa een feit. Hun opvolgers Karel V en Filips II voerden weliswaar een actieve Europese politiek, maar Columbus had al roet in het eten gegooid. Dankzij hem was de Spaanse aandacht nu in de eerste plaats op het Amerikaanse continent gericht.[4] Pas met de Spaans-Amerikaanse oorlog om Cuba in 1898 kwam er door het verloren gaan van de laatste Spaanse koloniën op het Amerikaanse continent een einde aan de nauwe band tussen dat werelddeel en het Spaanse moederland. Vanaf dat jaar moesten de Spanjaarden zich weer gaan richten op hun Europese en Mediterrane omgeving. De eerste jaren na 'el Desastre', zoals de Spanjaarden deze verloren oorlog noemden, zullen dan ook centraal staan in mijn betoog. Het waren de jaren van heroriëntering, van een problematisch geworden toekomst van Spanje en van een levendig debat daarover.

Na de eeuwenlange gerichtheid op de Arabische wereld gedurende de Middeleeuwen en de nauwe band met de Amerikaanse koloniën in de Nieuwe Tijd, is het begrijpelijk dat vele Spanjaarden vonden dat hun land niet geheel Europees was. 'Spain is different' luidde de slogan waarmee het Franco-

---

4 Zie Hans Hinterhäuser, "Einleitung" in: Idem, red., *Spanien und Europa. Stimmen zu ihrem Verhältnis von der Aufklärung bis zur Gegenwart* (München 1979) 9-27, aldaar 24-25.

regime buitenlandse toeristen wilde trekken en waarmee het *en passant* ook nog de eigen positie definieerde.[5] Deze gedachte kwam niet uit de lucht vallen. Al eeuwenlang hadden Spaanse schrijvers namelijk ter verdediging van hun land tegenover buitenlandse kritiek al beweerd dat Spanje anders, vaak zelfs beter, was dan andere Europese landen.

Een vroeg voorbeeld hiervan is het niet voltooide werk van de romancier Francisco de Quevedo, getiteld *España defendida* (Spanje verdedigd).[6] In 1609 reageerde Quevedo (1580-1645) met dit werk op de sterke buitenlandse kritiek op Spanje, dat als de zestiende eeuwse supermogendheid bij uitstek niet alleen kritiek, maar ook veel haat en nijd had opgeroepen. De vele vijanden van het Spaanse imperium gebruikten de kritiek die Spanjaarden als Bartolomé de las Casas op de eigen landgenoten hadden, om een zeer negatief beeld van Spanje te creëren, de zogenaamde *leyenda negra*. En het is op dit negatieve beeld dat Quevedo reageerde. Volgens hem was Spanje anders en beter dan andere landen. Het Spaanse volk was zelfs door God uitverkoren en het was daarom niet verwonderlijk dat buitenlanders afgunstig zouden worden. De Spanjaarden moesten er maar mee leren leven dat hun land alleen stond en dat het buitenland hen vijandig gezind was. Wat opvalt is dat Quevedo niet over een 'Europees' vijandbeeld sprak, maar de verschillende landen apart behandelde. En tot de door hem bekritiseerde landen behoorden ook niet-Europese landen. Zo beweerde hij dat het mooie en rijke Spanje al vanaf de Oudheid de afgunst van de Syriërs, de Feniciërs, de Grieken, de Romeinen en de Sarracenen had opgeroepen.[7]

Ook in de achttiende eeuw spraken 'verlichte' Spaanse schrijvers, zoals Feijoo en Cadalso, niet over een tegenstelling tussen Europa en Spanje.[8] Deze sterk door de Franse Verlichting beïnvloede denkers reageerden op het bijzonder negatieve beeld dat enkele vooraanstaande Franse *philosophes* van Spanje gaven. Zo stelde Voltaire in zijn *Essai sur les moeurs* Spanje voor als het land van duisternis, bijgeloof, fanatisme en onmenselijkheid. In het bijzonder ageerde hij tegen de Inquisitie, de wrede kolonisering van Amerika en de politiek van Filips II.[9] Een hoogtepunt in deze anti-Spaanse hetze werd

---

5 Zie Raymond Carr, *España: de la Restauración a la democracia, 1875-1980* (2e dr. Barcelona 1988, vertaling van *Modern Spain 1875-1980*) 215.

6 De mediaeviste Adeline Rucqoi gaat hierbij zelfs terug naar Isidorus van Sevilla in de zevende eeuw en merkt verder op: "*Hipania*... est présentée comme une entité supratemporelle, ayant existé telle quelle depuis sa création par Dieu... Cette *Hispania* ne doit donc rien aux divers peuple 'étrangers' qui ont tenté de l''asservir', qu'ils soient Romains, Germains ou Arabes... Cette notion d'une Epagne qui existe en elle-même et n'est donc pas le fruit de son histoire, que l'on ne peut que 'perdre' ou 'retrouver', que 'détruire' ou 'sauver', domine la mentalité epagnole jusque de nos jours." Adeline Rucquoi, "Introduction" in: *Theoretische Geschiedenis* (1988) 3, themanummer "Historiografie in Spanje", 273-279, aldaar 276.

7 Francisco de Quevedo, *España defendida y los tiempos de ahora de las columnias de los noveleros y sediciosos* in: Idem, *Obras Completas* (ed. F. Buendía; Madrid 1961) deel I, 488-526, aldaar 522. Zie ook Bernhardt Schmidt, *Spanien im Urteil spanischer Autoren. Kritische Untersuchungen zum sogenannten Spanienproblem 1609-1936* (Berlijn 1975) vooral 23-26 en 46-47.

8 Zie bijvoorbeeld José Cadalso, *Defensa de la nación española* (±1770) (Toulouse 1970) en de behandeling hiervan in: B. Schmidt, *Spanien im Urteil spanischer Autoren*, 60-83.

9 H. Hinterhäuser, *Spanien und Europa*, 14 en 54-63.

in 1782 bereikt. Masson de Morvilliers vroeg zich in zijn artikel over Spanje in de *Encyclopédie méthodique* af: "Que doit-on à l'Espagne?"[10]

Aan het eind van de achttiende eeuw kwam er echter een verandering op gang. Volgens de Duitse romanist Hinterhäuser veranderde de buitenlandse waardering voor Spanje onder meer door toedoen van de Duitse schrijvers Herder, Schlegel en Tieck. De Spaanse literatuur werd door hen ontdekt en vooral Cervantes en Calderón verkregen een grote populariteit in de Duitse Romantiek. Spanje veranderde zodoende van een 'onherbergzaam land achter de Pyreneeën' in het "abgeschlossene romantische Land der Schwärmerei".[11] Vanaf ongeveer 1830 kwam Spanje in Frankrijk zelfs in de mode. Maar, zo gaat Hinterhäuser verder:

> Unter dieser modischen Oberfläche ... vollzieht sich in der französischen Romantik die Entdeckung und Verklärung einer 'spanischen Wertwelt', zum Teil mit national- oder Kulturkritischen Akzenten. Man schätzt den Spanier als freie, natürliche Persönlichkeit, man bewundert an ihm die Kompromißlosigkeit, seine Verachtung des Materiellen, und man empfindet als vorbildlich, je nach der politische Einstellung seine Treue zu Tradition und Religion oder den Mut und die Konsequenz, mit denen er (1820) die erste liberale Revolution in Europa ins Werk gesetzt hatte.[12]

Kortom 'Spanje' was een echt discussiepunt geworden. Eerst waren de Spanjaarden door 'verlichte' Fransen ten voorbeeld gesteld als toppunt van achterlijkheid en als niet bijdragend aan de vooruitgang van de Europese beschaving. Enkele decennia later was deze kritiek omgeslagen in een verheerlijking van het anders-zijn van Spanje door de Romantici. In feite betekende dit dat de Spanjaarden er nogmaals op werden gewezen dat zij zich aan de rand van de Europese beschaving bevonden en dat zij daar door de overige Europeanen nauwelijks toe gerekend werden. In het begin van de negentiende eeuw hadden de Spanjaarden het echter nog te druk met hun interne aangelegenheden (de strijd tegen Napoleon, de onafhankelijkheid van de Amerikaanse koloniën, politieke instabiliteit en burgeroorlogen) om zich over deze Europese waardering druk te maken. Maar vanaf het midden van de negentiende eeuw begonnen vooruitstrevende Spanjaarden in toenemende mate belangstelling te tonen voor wat zich in de rest van Europa afspeelde waardoor zij geconfronteerd werden met het beeld dat in deze landen van hun vaderland bestond.

En of het nu kwam doordat ze zelf constateerden dat de rest van Europa danig verschilde van Spanje, of dat ze dat idee van buitenlandse auteurs overnamen doet niet zo terzake. Een feit is, dat vanaf het eind van de negentiende eeuw 'Europa' een onderwerp van discussie werd. Moest Spanje geëuropeaniseerd worden? Of moest Spanje zich weer laten inspireren door het eigen roemrijke verleden en de traditionele Spaanse normen en waarden?

Al vanaf de zeventiende eeuw was het verval van Spanje een steeds terugkerend thema geweest. Na Quevedo hadden vele Spaanse schrijvers getracht de oorzaken te vinden voor Spanjes decadentie en hadden zij geprobeerd oplossingen aan te dragen. Maar zolang het koloniale imperium

---

10 Ibidem, 63-69 en B. Schmidt, *Spanien im Urteil spanischer Autoren*, 61.
11 H. Hinterhäuser, *Spanien und Europa*, 16.
12 Ibidem, 17.

nog bestond was Spanje nog steeds een land dat meetelde, dus waar zou men zich dan nog druk over maken. Toen in de eerste decennia van de negentiende eeuw Spanje het grootste deel van de Amerikaanse koloniën verloor, gingen veel Spanjaarden er echter nog lange tijd vanuit dat de oude koloniën weer tot inkeer zouden komen. (Dat bleek wel uit het feit dat de nieuwe Amerikaanse republieken pas vanaf 1835 officieel door Spanje erkend werden; Honduras werd als laatste pas in 1895 als een onafhankelijke staat erkend.) Daardoor begonnen Spaanse intellectuelen pas vanaf het midden van de negentiende eeuw nadrukkelijker hun blikken over de grens te werpen. Vanaf deze tijd groeide de liberale stroming die de Spaanse achterstand ongedaan wilde maken door aansluiting te zoeken bij de Europese voorbeelden, langzaam maar gestaag.

Iemand die zich al zeer vroeg tegen deze op Europa gerichte groepen verzette, was de hoogleraar literatuur Marcelino Menéndez y Pelayo (1856-1912). Hij was een zeer erudiet man, die zijn hele leven in dienst stelde van de verdediging van het traditionele Spanje tegen de kritiek uit binnen- en buitenland. In *La ciencia española* (1876), één van zijn eerste werken, probeerde hij te bewijzen dat wetenschapsbeoefening te verenigen was met een dogmatisch katholiek geloof en dat intolerantie en Inquisitie de Spaanse 'geest' niet verlamd hadden. Om het verval van Spanje te stoppen, zou het land zich weer op zijn bloeiperiode moeten oriënteren en de traditionele Spaanse, dat wil zeggen katholieke, waarden weer aannemen. Of, zoals hij het zelf samenvatte: "España, martillo de herejes, luz de Trento, espada de Roma, cuna de San Ignacio...; esa es nuestra grandeza y nuestra unidad: no tenemos otra." (Spanje, hamer tegen de ketters, licht van Trente, zwaard van Rome, wieg van de heilige Ignatius...; dit is onze grootheid en onze eenheid: een andere hebben we niet.)[13]

Pas in de jaren negentig van de negentiende eeuw barstte de discussie over Europa goed los, met als één van de belangrijkste deelnemers Joaquín Costa (1846-1911). Deze verzette zich hevig tegen ideeën als die van Menéndez y Pelayo en hij was een belangrijke criticus van het in 1875 geïnstaleerde regime van de *Restauración*. Dit nieuwe regeringssysteem was door de conservatieve politicus Cánovas del Castillo ontworpen om een stabiel regime te krijgen na de ongekende reeks regeringswisselingen, militaire opstanden, revoluties en nieuwe grondwetten en was bedoeld ter vervanging van de in 1873 mislukte Republiek die hieruit was voortgekomen. Hiertoe had Cánovas met de liberale politicus Sagasta een tweepartijenstelsel ingevoerd, de zoge-

---

13 Marcelino Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles* (1880-1882) geciteerd in: B. Schmidt, *Spanien im Urteil spanischer Autoren*, 119. Het was tegen dit soort verrassend wijd verbreide ideeën dat de nog te behandelen liberalen als Costa, Unamuno en Ortega zich keerden. Hierbij moet bedacht worden dat het Spaanse politieke leven in de negentiende en twintigste eeuw grotendeels gedomineerd werd door een gesloten conservatieve en soms zelfs anti-constitutionele oligarchie. Deze conservatieve dominantie zou zijn top en tevens eindpunt vinden in het dictatoriale regime van Franco. Waar in het vervolg over liberale intellectuelen gesproken wordt, moet men dan ook bedenken dat zij vrijwel altijd een kleine minderheid vormden en behalve ten tijde van de Tweede Republiek (1931-1936) steeds buitengesloten waren van de politieke macht. Zie onder andere Jordi Solé Tura en Eliseo Aja, *Constituciones y períodos constituyentes en España (1808-1936)* (13e dr. Madrid 1985) 118-137.

naamde *turno de partidos*, waarbij de Conservatieve en de Liberale Partij om beurten de regeringsmacht uitoefenden. De belangrijkste doelen die zij hierbij nastreefden, bestonden eruit de militairen buiten de politiek te houden en de politieke stabiliteit te bevorderen. Om er zeker van te zijn dat de verkiezingen de gewenste uitslag zouden opleveren, werden deze op grote schaal gemanipuleerd en gefraudeerd. Costa was één van de eersten die felle kritiek leverden op het erg conservatieve beleid van beide partijen, op de verkiezingsmanipulaties, op het buitensluiten van andere politieke groeperingen, op het ver doorgevoerde centralisme en op de slechte sociale en economische situatie.

De Spanjaarden moesten maar eens ophouden met dromen over Spanjes roemrijke verleden, 'het graf van de Cid moest met zeven sleutels dichtgedaan worden', aldus Costa.[14] Verder pleitte hij voor concrete op Europa geïnspireerde hervormingen van het bankwezen, de landbouw en het bestuur. En als de regering geen goede financiële politiek zou gaan voeren, aldus Costa, zou Spanje goede bestrating wel kunnen vergeten, een landbouw krijgen als die in de Sahara, universiteiten zouden verworden tot karikaturen en Spanje zou net zover van deelname aan de eigentijdse wetenschap en geschiedenis verwijderd raken als de onbekendste stam uit Centraal-Afrika. Spanjaarden zijn we, zo zei Costa, maar ook Europeanen? Spanje zou dan ook nieuwe wegen in moeten slaan. Niet meer zoals tot dan toe in de richting van Afrika, maar in die van Europa. En wanneer men dat niet zou gebeuren, zou de geschiedenis van Spanje ophouden, aldus Costa in zijn program *Reconstrucción y europeización de España* (Reconstructie en europeanisering van Spanje).[15]

Het moge duidelijk zijn dat Costa een duidelijk voorstander was van een 'europeanisering' van Spanje, niet als doel op zich, maar als middel om Spanje weer op te stoten in de vaart der volkeren. De Spanjaarden hoefden dan ook niet alles wat hen eigen was overboord te zetten.[16] Dit was juist wat de diplomaat Angel Ganivet (1865-1898) vreesde dat gebeuren zou. In zijn invloedrijke *Idearium español* (Spaanse gedachtenwereld) schreef hij namelijk dat de Spanjaarden zich niet meer op het buitenland moesten richten: de oplossing voor de nationale problemen moest veeleer in het eigen verleden gezocht worden. Zijn lijfspreuk was het 'No te dejes vencer por nada extraño a tu espíritu' (Laat je door niets overmeesteren wat vreemd is aan je geest) van de 'oer-Spanjaard' Seneca.[17] Van Europa en de Verenigde Staten moest hij dan ook niet zoveel hebben. In de zogenaamd beschaafde landen draaide alles om de materiële vooruitgang. Ganivet zou niet aarzelen om al die mooie uitvindingen, om de telescoop, de microscoop, de telegraaf, de telefoon en de spoorwegen in te ruilen voor een zuiver en groots idee.[18]

Costa en Ganivet waren hiermee de twee belangrijkste intellectuelen die het debat over de toekomst van Spanje dat vanaf 1898 goed op gang zou komen openden. De toon ervan was gezet. Costa pleitte voor een europeani-

---

14 M. Metzeltin in: J.L. Alonso Hernández e.a., Spaanse letterkunde. *Overzicht van de Spaanse letterkunde vanaf de Middeleeuwen tot heden* (2e dr. Utrecht 1988) 283.

15 Joaquín Costa geparafraseerd naar H. Hinterhäuser, *Spanien und Europa*, 237-238.

16 Frederick B. Pike, *Hispanismo, 1898-1936. Spanish conservatives and liberals and their relations with Spanish America* (Londen 1971) 56-58 en J.P.M. Koch, "De generatie van 1898 en de regeneratie van Spanje", 124.

17 Angel Ganivet, *Idearium español* in: Idem, *Obras Completas* (6e dr. Madrid 1933) I, 6.

18 A. Ganivet, *Idearium español*, 23.

sering van Spanje en degenen die dit wilden verhinderen maakte hij uit voor Afrikanen. En aan de andere kant stond Ganivet, die alle Europese uitvindingen wel wilde inleveren voor één briljant idee en die de oplossing voor Spanjes problemen zocht in het eigen nationale verleden. De twee denkers zouden een grote invloed hebben op de generaties die na 1898 aan dit debat deel zouden nemen.

Het al vaak genoemde jaar 1898 was van grote betekenis in de Spaanse geschiedenis. Het belang van de in dat jaar verloren oorlog om Cuba was op zichzelf niet eens zo groot. Het ging veeleer om de gevolgen van de nederlaag. Precies op het moment dat andere Europese landen zich haastten om hun koloniale rijk nog wat uit te breiden, verloor Spanje door de nederlaag tegen de Verenigde Staten de laatste resten van het enorme koloniale rijk dat het land eens bezeten had in Amerika. Het was definitief duidelijk geworden dat de rol van Spanje op het internationale toneel wel een heel marginale was geworden. Voor veel Spaanse intellectuelen was door de vernederende nederlaag ook onomstotelijk vast komen te staan dat de zwakke pogingen van het zittende regime (vanaf 1876 functioneerde de reeds genoemde *turno de partidos*) om het land te hervormen hadden afgedaan. De vraag kwam op of Spanje *überhaupt* nog wel een toekomst had. De noodzaak om na te denken over de toekomst van het eigen land, zorgde al in 1898 voor het op gang komen van een levendig debat over de modernisering van Spanje.[19] Dit debat over het wezen, de positie en de toekomst van Spanje zou tot 1939, de overwinning van Franco en de instelling van een dictatoriaal regime na een langdurige en bloedige burgeroorlog, het nationale intellectuele leven beheersen.

De zogenaamde 'generatie van 1898', onder anderen bestaande uit de schrijvers Miguel de Unamuno, Pío Baroja, 'Azorín', Antonio Machado en Ramiro de Maeztu, bemoeide zich intensief met het probleem 'Spanje'. Aansluitend bij de ideeën van Ganivet richtten de tot deze groep behorende intellectuelen hun aandacht in toenemende mate op het eigene van Spanje, beïnvloed als ze waren door een darwinistisch determinisme en de ideeën van de Franse historicus Hippolyte Taine.[20] Ook de invloed van Nietzsche op deze denkers (in het bijzonder op Baroja) was groot. Na zich aanvankelijk sterk op de rest van Europa gericht te hebben, ging de 'generatie van 1898', net als Ganivet, op zoek naar het 'ware Spanje'. Zo wilde Unamuno, de belangrijkste vertegenwoordiger van deze generatie, de *intra-historia*, de geschiedenis van het gewone volk, van de boeren op het platteland en de handwerkslieden in de kleine steden, bestuderen. Uit deze *intra-historia* kon

---

19 Zie onder andere Manuel Tuñon de Lara, *Medio siglo de cultura española (1885-1936)* (3e dr. Madrid 1973) 109-110 en José María Jover Zamora in: *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)* deel VIII uit de serie *Historia de España*, geredigeerd door M. Tuñon de Lara (2e dr. Barcelona 1988) 391.

20 Koch zegt over Taine: "Volgens Taine wordt (het) nationale karakter gedetermineerd door het landschap, het geografische milieu waarin het volk leeft. De volksgeest toont zich in alle menselijke activiteiten... Gesteld wordt dat het nationale karakter, als product van de onveranderlijke natuurlijke omgeving, eeuwig en onontkoombaar is. Het gaat goed met de natie als het volk in overeenstemming met zijn psyche handelt." J.P.M. Koch, "De generatie van 1898", 125. Zie ook B. Schmidt, *Spanien im Urteil spanischer Autoren*, 287.

dan het nationale karakter, de essentie van Spanje gedestilleerd worden. Ook de tot het politieke bestel behorende conservatieve politicus Antonio Maura geloofde in de goedheid van het volk. De *masas neutrales* zouden natuurlijkerwijze conservatief zijn. En de invoering van het algemeen kiesrecht zou zijn partij dan ook automatisch de meerderheid moeten verschaffen.[21] Koch merkt hierover op: "Telkenmale wordt in de voorstellen tot regeneratie van Spanje aangenomen dat onder het corrupte, officiële Spanje van de Restauratie een natuurlijk, reëel en vooral goed Spanje schuil gaat: het Spanje van het gewone volk, de neutrale massa..."[22]

Tegen deze naar binnen gekeerde houding, waarbij de voorkeur uiteindelijk gegeven werd aan het platteland boven de stad, de landbouw boven de industrie, aan 'Spanje' boven 'Europa', keerden zich de leden van een volgende generatie.[23] Deze groep zou bekend worden als de 'generatie van 1914' en bestond uit ondermeer de filosoof Ortega y Gasset, de schrijver-politicus Manuel Azaña, de journalist-schrijver Luis Araquistáin en de historicus Salvador de Madariaga. Zij allen maakten de ondubbelzinnige keuze voor modernisatie en wetenschap, kortom zij kozen voor 'Europa'. De twee belangrijkste vertegenwoordigers van beide groepen, respectievelijk Miguel de Unamuno en José Ortega y Gasset, zou ik nog wat nader aan het woord willen laten.

Unamuno en Ortega

Miguel de Unamuno (1864-1936) werd in 1891 hoogleraar Grieks, en later ook voor lange tijd rector, aan de prestigieuze universiteit van Salamanca. Naast een enorme hoeveelheid filosofisch-essayistisch werk schreef hij ook theaterstukken, gedichten en romans. Nog steeds staat hij bekend als één van de grootste Spaanse denkers van deze eeuw en wordt zijn werk veel gelezen, zowel in Spanje als daarbuiten (een aantal van zijn romans is ook in het Nederlands vertaald). Unamuno was goed thuis in de Frans-, Engels- en Duitstalige culturele en wetenschappelijke wereld van zijn tijd en om Kierkegaard te kunnen lezen leerde hij zelfs Deens.

In zijn boek *En torno al casticismo* (1897; Over het 'casticismo', wat ongeveer zuiver- en puurheid betekent) sloot Unamuno zich aan bij het liberale gedachtengoed uit de traditie waarin ook Costa stond. Zo gaf hij blijk van zijn waardering voor de liberale experimenten na de val van de Bourbonmonarchie in 1868, die uitliep op de oprichting van de Republiek in 1873. En net als Costa leverde hij harde kritiek op het in 1875 ingestelde en in wezen

---

21 R. Carr, *España: de la Restauración a la democracia*, 107-108.

22 J.P.M. Koch, "De generatie van 1898", 124. Het was de filosoof Ortega y Gasset die tegen dit optimisme in verzet kwam. Zoals hij in *España Invertebrada* (1921) (Het ongewervelde Spanje) en het beroemde *La rebelión de las masas* (1930) (De opstand der horden) beweerde, was het juist die neutrale massa die de vooruitgang in de weg stond.

23 Zie ondermeer F.B. Pike, *Hispanismo*, 107-108 en Rockwell Gray, *The imperative of modernity. An intellectual biography of José Ortega y Gasset* (Berkeley 1989) 54.

conservatieve regime van de *Restauración*.[24] Hij klaagde over het ontbreken van frisse ideeën en een krachtige jeugd in Spanje. Dit kwam volgens Unamuno doordat de geest van de Inquisitie nog steeds heerste in Spanje en doordat nog steeds getracht werd de Europese invloed te weren. De Inquisitie had er al voor gezorgd dat Spanje de uit de Hervorming voortvloeiende culturele en economische bloei was misgelopen en de anti-europese stemming van het conservatieve *establishment* zorgde ervoor dat Spanje op dat moment de aansluiting met Europa opnieuw dreigde te missen. Hij vroeg zich dan ook af:

> ¿Está todo moribundo? No, el porvenir de la sociedad española espera dentro de nuestra sociedad histórica, en la intra-historia, en el pueblo desconocido, y no surgirá potente hasta que le despierten vientos o ventarrones del ambiente europeo.
> (Is dan alles ten dode opgeschreven? Nee, de toekomst van de Spaanse samenleving ligt opgesloten in de geschiedenis van onze samenleving, in de *intra-historia*, in het onbekende volk, en het zal slechts krachtig oprijzen, wanneer het gewekt wordt door de winden of stormen uit de Europese sferen.)[25]

Net als bijvoorbeeld Costa beweerde Unamuno hier dat de in het volk opgesloten krachten ontketend konden worden door Spanje te openen voor Europese invloeden. Ook zijn slotzin is in dit verband veelzeggend: "¡Fe, fe en la espontaneidad propia, fe en que siempre seremos nosotros, y venga la inundación de fuera, la ducha!" (Geloof, geloof in de eigen spontaniteit, geloof dat we altijd onszelf zullen zijn, en moge de overstroming van buiten, moge het stortbad komen!)[26] Unamuno zag dus net als zijn vriend Ganivet een soort nationale ziel, die bij het volk gevonden moest worden. Maar in tegenstelling tot hem was Unamuno niet bevreesd voor de invloed van het Europese gedachtengoed. Koch merkt in dit verband over Unamuno op: "Het onveranderlijke landschap zorgt ervoor dat de Castiliaanse ziel bewaard blijft en bovendien is Unamuno van mening dat er onder de veelheid van nationale karakters een algemeen menselijke geest schuil gaat."[27]

Unamuno was echter een filosoof van paradoxen. Hij bevestigde herhaaldelijk dat hij niet een systematisch en logisch consistent denker wilde zijn. Hij vergeleek zijn eigen denken eens met dat van Don Quichot die heen en weer geslingerd werd tussen waanzin en wijsheid.[28] Zo schreef diezelfde Unamuno in 1898 precies het tegenovergestelde van dat wat hij nog geen jaar tevoren beweerd had: 'Europa' zou nu een gevaar zijn voor Spanje. De ontwikkeling die we hier bij Unamuno zien, van een voorstander van een grotere Europese invloed naar een op de Spaanse ziel gerichte denker die waarschuwde voor de gevaren van een te gehaaste modernisering, kunnen we ook terugvinden bij de meesten van zijn generatiegenoten.

---

24 Miguel de Unamuno, *En torno al casticismo* in: Idem, *Obras Completas* (Madrid 1958) III, 155-304, aldaar bijvoorbeeld 297.
25 M. de Unamuno, *En torno al casticismo*, 298.
26 Ibidem, 300.
27 J.P.M. Koch, "De generatie van 1898", 127-128. Hij beroept zich hierbij op H. Ramsden, *The 1898 movement in Spain. Towards a reinterpretation with special reference to 'En torno al casticismo' and 'Idearium español'* (Manchester 1974).
28 H. Hinterhäuser, *Spanien und Europa*, 239.

In het in 1898 gepubliceerde essay "La vida es sueño" (Het leven is een droom) keerde Unamuno zich tegen een europeanisering van Spanje. In dit manifest tegen de vooruitgang vroeg hij zich af:

> ¿Qué es un progreso que no nos lleva que muera cada hombre más en paz y más satisfecho de haber vivido?" En hij klaagde: "¡Hay que producir, producir lo más posible en todos los órdenes, al menos coste, y luego, que desfallezca el género humano al pie de la monumental torre de Babel, atiborrada de productos, de máquinas, de libros, de cuadros, de estatuas, de recuerdos de mundana gloria, de historias!
> (Wat is een vooruitgang die er niet voor zorgt dat elk mens vrediger sterft en tevredener is geleefd te hebben?... Er moet geproduceerd worden, zoveel mogelijk op alle terreinen, zo goedkoop mogelijk, en dan zal de mensheid aan de voet van de monumentale toren van Babel bezwijken, overladen met producten, met machines, met boeken, met schilderijen, met beelden, met souvenirs van aardse glorie, met geschiedenissen!)[29]

In een enigszins polemisch essay uit 1906, getiteld "Sobre la europeización" (Over de europeanisering), stelde Unamuno 'Europa' en moderniteit aan elkaar gelijk. Europa betekende verder wetenschap, leven, valse vrijheid en geluk en daar tegenover stelde hij wijsheid, dood, ware vrijheid en liefde. Deze laatste kenmerken behoorden bij Unamuno's Spanje. Het moge duidelijk zijn dat hij aan zijn eigen land de voorkeur gaf en van een door anderen voorgestane europeanisering niets meer moest hebben. Volgens Unamuno betekende de Spaanse wijsheid dat de mens besefte dat hij moest sterven, en dat hij zich daar goed op moest voorbereiden. De voortbrengsels van de 'Europese' wetenschap konden de mens daarbij niet helpen, zij maakten slechts het leven gemakkelijker. Het kwam zelfs zover dat Unamuno de ware Spanjaard associeerde met Afrika.[30]

We zien hier net als bij Costa een duidelijke en consequente tegenstelling tussen Spanje en Europa, waarbij Unamuno Spanje eerder Afrikaans dan Europees noemde. Europa was niet meer slechts een geografische uitdrukking, maar kreeg een meerwaarde, welke door Costa positief en door Unamuno in dit geval negatief werd ingekleurd. Lange tijd was er vanuit Spanje wel kritiek geweest op afzonderlijke Europese landen en gewoonten. Maar waar Costa en de zijnen begonnen te spreken over 'europeanisering', kreeg de op zich lege geografische term een extra inhoud. In dit essay van Unamuno kwam dit volledig tot uitdrukking. Europa stond niet meer zozeer voor een aardrijkskundig gebied -waar Spanje zelf al niet eens meer toe gerekend werd-, maar meer voor moderniteit, wetenschap, etcetera.

Vooral in het tweede gedeelte van zijn essay was Unamuno soms wat gematigder in zijn vijandschap tegenover Europa. Hij gaf zelfs toe dat Spanje best wat van Europa zou kunnen overnemen, maar dan zou Europa net zo goed wat van Spanje kunnen overnemen. En volgens Unamuno kon de rest van het continent nog veel van zijn land leren. Een europeanisering van Spanje zou dan ook pas mogelijk zijn als eerst Europa gehispaniseerd zou

---

29 Miguel de Unamuno, "La vida es sueño. Reflexiones sobre la regeneración de España" in: Idem, *Obras Completas* III, 407-418, aldaar 412-413.

30 Miguel de Unamuno, "Sobre la europeización. Arbitrariedades" in: Idem, *Obras Completas* III, 1105-1127, aldaar 1106-1111.

worden. Hij eindigde met: "Sean, pues, aquí mis últimas palabras, mientras me preparo a pensar cómo pueda españolizar a Europa, que nada digno de ser probado puede ni probarse ni desprobarse." (Terwijl ik me voorbereid om na te denken over hoe ik Europa kan hispaniseren, laten dit dan mijn laatste woorden zijn, dat ".. nothing worthy proving, can be proven, not yet disproven.")[31] Waarschijnlijk ging het Unamuno in dit essay niet zozeer om een verkettering van Europa, als wel om te waarschuwen tegen een kritiekloze overname van 'Europees' gedachtengoed en tegen het overboord zetten van Spaanse tradities door een ongecontroleerde modernisering van zijn land. En als zodanig bezitten zijn geschriften nog steeds waarde.

De in zijn essay uiteengezette ideeën had Unamuno al eerder dat jaar in brieven aan de nog zeer jonge José Ortega y Gasset (1883-1955) geuit. Zo schreef hij:

> Y yo me voy sintiendo furiosamente anti-europeo. ¿Que ellos inventan cosas? ¡Invéntenlas! La luz eléctrica alumbra aquí tan bien como donde se inventó... La ciencia sirve de un lado para facilitar la vida con sus aplicaciones y de otro de puerta para la sabiduría. ¿Y no hay otras puertas?
> (Ik raak steeds heftiger in een anti-Europese stemming. Dat zij dingen uitvinden? Laten zij ze uitvinden! Het electrische licht brandt hier net zo goed als waar het uitgevonden werd... de wetenschap dient aan de ene kant om het leven te vergemakkelijken door haar toepassingen en aan de andere kant als een poort naar de wijsheid. En zijn er geen andere poorten?)[32]

In een volgende brief klaagde hij erover dat de Catalanen te veel op de Fransen leken en dat zij de warmte, het Afrikaanse elan misten.[33] Het was hiertegen dat de student Ortega zich verzette. Eind 1906 schreef hij vanuit Marburg, waar hij een jaar voor studie verbleef, in een brief aan Unamuno:

> En algunos momentos siento vergüenza étnica; vergüenza de pensar que de hace siglos mi raza vive sin contribuir lo más mínimo a la tarea humana. Africanos somos, Don Miguel; y lo que es lo mismo enemigos de la humanidad y de la cultura, odiadores de la Idea. Por eso en nosotros perdura Aristóteles y nadie ha comprendido a Platón...
> (Op sommige momenten voel ik een etnische schaamte; ik voel me beschaamd als ik eraan denk dat mijn volk sinds eeuwen leeft zonder ook maar het minste bij te dragen aan de opdracht van de mens. Afrikanen zijn we, Don Miguel, en wat hetzelfde is, vijanden van de mensheid en de cultuur, haters van de Idee. Daarom leeft Aristoteles in ons voort en heeft niemand Plato begrepen.)[34]

Aan het eind van diezelfde brief waarschuwde de student de rector van de Universiteit van Salamanca dat de enige weg die van de wetenschap was en

---

31 M. de Unamuno, "Sobre la europeización", 1126. Het Engelse citaat betreft een verwijzing naar Lord Tennyson. Zie de brief van Unamuno aan Ortega y Gasset van 17 mei 1906 in: *Epistolario completo Ortega-Unamuno* (Madrid 1987) 38.

32 M. de Unamuno in een brief aan Ortega y Gasset van 30 mei 1906 in: *Epistolario*, 42.

33 Brief van Unamuno aan Ortega (2 nov. 1906) in: Ibidem, 47.

34 Brief van Ortega aan Unamuno (30 dec. 1906) in: Ibidem, 58. Hierbij staat Plato vooral voor het voortdurende zoeken naar waarheid en moet Aristoteles bovenal geassocieerd worden met de op hem geïnspireerde scholastieke filosofie, die nog zeer invloedrijk was in Spanje.

dat als deze weg niet gevolgd zou worden, Spanje zich buiten Europa -bloem van het Universum- zou plaatsen.[35]

De daarop volgende jaren gebruikte Ortega om zijn eerste artikelen te publiceren, waarin hij zijn theorieën verder uitwerkte. Volgens hem was de ware geschiedenis van de mensheid begonnen in het Oude Griekenland en wel bij Socrates en Plato. Zij hadden aan de wieg gestaan van de begripsbepaling en de inductieve methode en daarmee de wetenschap gegrondvest. Zij waren het die de nog steeds voortdurende zoektocht naar de waarheid hadden ingezet.[36] Voor Ortega betekende het classicisme dat hij voorstond niet het zoeken naar een vorm van absoluut goed zijn en totale perfectie, maar veeleer een voortdurende strijd om zichzelf te verbeteren, om zichzelf te overtreffen.[37] In het Oude Griekenland was het ook dat de Europese 'mens' zich begon te onderscheiden van de Afrikaanse en Aziatische 'beesten'. Maar, nuanceerde hij gelijk: "Europa = ciencia; todo lo demás le es común con el resto del planeta." (Europa = wetenschap; voor de rest onderscheidt het zich niet van de rest van de planeet.)[38]

Aansluitend bij Costa, die door Ortega ook als zijn voorbeeld werd genoemd, pleitte de jonge filosoof voor een europeanisering van Spanje. Waar Europa door de wetenschap (ciencia) gekenmerkt werd, daar was het niet bewust zijn (inconsciencia) het wezenskenmerk van het Spaanse volk. En of de oorzaak hiervan gezocht moest worden bij de Inquisitie, de geografische situatie, de ontdekking van Amerika of de Afrikaanse afkomst, was verder niet relevant.[39] De aansluiting bij Europa moest, volgens Ortega, niet gezocht worden in concrete economische, politieke en juridische hervormingen, zoals onder anderen Costa had voorgesteld, maar in het bevorderen van de wetenschapsbeoefening in Spanje. Het land kon slechts deel uit gaan maken van de Europese cultuur door een steentje bij te dragen aan de wetenschap, welke immers aan de basis stond van de gehele Europese beschaving. Voordat men er in Spanje toe kon overgaan om het volk te onderwijzen, moest er eerst

---

35 Ibidem, 60.

36 José Ortega y Gasset, "Sobre los estudios clásicos" (oct. 1907) en "Asamblea para el progreso de las ciencias" (juli 1908) in: Idem, *Obras Completas* (Madrid 1983) deel I, respectievelijk 63-68 en 99-111, aldaar 64 en 101-102. Ortega liet precies daar de ontwikkeling van barbaar naar mens beginnen, waar volgens Nietzsche in zijn *Genealogie der Moral* het verval van de mensheid inzette. Ortega waarschuwde Unamuno dan ook deze Duitste filosoof niet te serieus te nemen. Zie de brieven van Ortega aan Unamuno van 30 dec. 1906 en van 3 jan. 1907 in: *Epistolario*, 60 en 64. Overigens zou Ortega enkele jaren later al een minder sterk geloof in de wetenschap ten toon spreiden. Zo schreef hij in 1914 in het voorwoord van zijn eerste boek: "Yo sólo ofrezco *modi res considerandi*, posibles maneras nuevas de mirar las cosas." (Ik geef slechts *modi res considerandi*, nieuwe mogelijke manieren om de dingen te zien.) J. Ortega, *Meditaciones del Quijote* (ed. van J. Marías; Madrid 1984) 61. Dit zou al een eerste aanzet zijn voor de later door hem ontwikkelde *doctrina del punto de vista*. Zie R. Gray, *Ortega y Gasset*, 100-103 en 130.

37 José Ortega y Gasset, "Teoría del clasicismo" (nov. 1907) in: Idem, *Obras Completas* I, 68-76, aldaar 74-75. Zie ook Ortega's brief aan Unamuno van maart 1908 in: *Epistolario*, 78-79.

38 J. Ortega, "Asamblea", 102. Dit Europacentrisme zou Ortega blijven karakteriseren. Zie bijvoorbeeld zijn artikelen "Hegel y América" (1930) en "Sobre los Estados Unidos" (1932) in: Idem, *Obras Completas*, respectievelijk II, 563-577 en IV, 369-380. Zie ook R. Gray, *Ortega y Gasset*, 282.

39 J. Ortega, "Asamblea", 104-105.

een kleine elite komen van beoefenaars van de wetenschap, die dan eventueel later haar kennis onder grotere groepen zou kunnen verspreiden.[40]

In een vrij bekend geworden rede uit 1910 vatte hij zijn denkbeelden nog eens samen. Als de Spanjaarden hun land weer wilden opstoten in de vaart der volkeren, dan moesten het nostalgisch terugverlangen naar het eigen glorieuze verleden en de verheerlijking van de eigen 'Afrikaanse' tradities overboord gezet worden en men zou zich op Europa moeten gaan richten. "Regeneración es el deseo; europeización es el medio de satisfacerlo. Verdaderamente se vio claro desde un principio que España era el problema y Europa la solución." (Regeneratie is de wens; europeanisering is het middel om daaraan tegemoet te komen. Al vanaf het begin zag men het werkelijk duidelijk dat Spanje het probleem was en Europa de oplossing.)[41]

Opnieuw zien we dus de tegenstelling tussen een 'Afrikaans' traditioneel Spanje en een nieuw ontkiemend wetenschappelijk en 'Europees' Spanje. Deze tegenstelling werkte Ortega in de in 1914 gehouden rede *Vieja y nueva política* (Oude en nieuwe politiek) verder uit in de tegenstelling tussen een oud traditioneel Spanje en een nieuw vitaal Spanje. De natie was opgedeeld in:

> dos Españas que viven juntas y que son perfectamente extrañas: *una España oficial* que se obstina en prolongar los gestos de una edad fenecida, y otra España aspirante, germinal, *una España vital*, tal vez no muy fuerte, pero vital, sincera, honrada, la cual, estorbada por la otra, no acierta a entrar de lleno en la historia. (de twee Spanjes die samenleven, maar volstrekt vreemd aan elkaar zijn; een officieel Spanje, dat vasthoudt aan een voortzetting van de roemruchte daden van weleer, en een strevend, ontwakend en vitaal Spanje, misschien nog niet zo sterk maar vitaal, oprecht en eerzaam; een Spanje dat, gehinderd door het andere Spanje, nog niet ten volle in de geschiedenis kan doordringen.)[42]

Hoewel Ortega in deze rede niet meer sprak over de toch vrij simplistische tegenstelling tussen 'Europa' en 'Afrika', moge het duidelijk zijn dat het 'officiële Spanje' overeenkwam met het traditionele deel van het land, dat nog afgesloten leefde van Europa en waar wetenschapsbeoefening onmogelijk gemaakt zou worden door een streng katholiek dogmatisme en de nog altijd rondwarende geest van de Inquisitie. Daartegenover stond een nog zwak, maar levenslustig op Europa gericht Spanje, waar Ortega natuurlijk zichzelf toe rekende. De rest van zijn leven zou hij zich dan ook in dienst blijven

---

40 Ibidem, 102-103 en 109. Met deze ideeën volgde Ortega de traditionele nadruk die Spaanse hervormingsgezinde liberalen al vanaf het midden van de negentiende eeuw hadden gelegd op het belang van de vorming van een op Europa gerichte intellectuele minderheid. Deze culturele elite zou Spanje langs de weg van de modernisering moeten leiden. Zie R. Gray, *Ortega y Gasset*, 42-51. Via zijn *Vieja y nueva política* (1914), waarin deze ideeën over de taak van een intellectuele minderheid nog eens systematisch werden uiteengezet, zouden deze denkbeelden bij Ortega uitlopen op een ietwat conservatieve en pessimistische elitaire houding. Zie zijn boeken *España Invertebrada* (1921) en *La rebelión de las masas* (1930).

41 J. Ortega y Gasset, *Pedagogía social como programa político* (1910) in: Idem, *Obras Completas* I, 503-522, aldaar 521.

42 J. Ortega y Gasset, *Vieja y nueva política* (1914) in: Idem, *Obras Completas* I, 265-309, aldaar 273. De vertaling is van H. Hermans uit: J.L. Alonso Hernández, e.a., *Spaanse Letterkunde*, 338.

stellen van dit 'nieuwe Spanje'. Onophoudelijk trachtte hij de aansluiting met Europa tot stand te brengen door het verspreiden van het Europese gedachtengoed in Spanje met behulp van vertalingen, besprekingen en internationaal georiënteerde tijdschriften. Illustratief in dit verband zijn de namen van de enorme reeks door hem opgerichte tijdschriften en dagbladen: *Faro* (Vuurtoren), *Europa*, *España*, *El Sol* (De Zon), *Revista de Occidente* (Tijdschrift van het Westen), *Crisol* (Smeltkroes) en *Luz* (Licht).[43] In zijn bekendste werk *La rebelión de las masas* (De opstand der horden) uit 1930, pleitte Ortega, als oplossing voor het door hem geconstateerde verval van Europa, al voor een verenigd liberaal Europa: " Yo veo en la construcción de Europa, como gran Estado nacional, la única empresa que pudiera contraponerse a la vicotria del 'plan de cinco años'" (Ik zie in de inrichting van Europa als een grote, nationale Staat de enige onderneming die men kan stellen tegenover de zegen van het 'vijf jaren-plan'.)[44]

Ortega mocht dan wel na zijn polemiek met Unamuno de wat makkelijke tegenstelling 'Europees - Afrikaans' hebben ingeruild voor de tweedeling tussen een 'nieuw vitaal' en een 'oud en officieel' Spanje, dat wil niet zeggen dat beide termen geen rol meer speelden in de interne Spaanse discussies. Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog brandde de discussie weer goed los. De twee partijen die dankzij de verkiezingsfraude en het ontbreken van een in brede kringen gesteund alternatief nog steeds de dienst uitmaakten in Spanje, kozen samen met een groot deel van het leger en de katholieke conservatieven partij voor Duitsland; al bleef het land om praktische redenen neutraal. De meeste progressieven, waaronder vrijwel alle intellectuelen, vochten de vrijwel onvermijdelijke neutraliteit niet aan, maar kozen wel duidelijk voor de geallieerde landen en in het bijzonder voor Frankrijk en Engeland. Of om Ortega's metafoor te gebruiken: het 'officiële Spanje' koos voor Duitsland, terwijl het 'nieuwe Spanje' pro-geallieerd was.

De oorlog verdeelde dus niet alleen Europa, maar ook Spanje in twee duidelijk omlijnde kampen. In Spanje werd dan ook niet meer van 'europeanisering' gesproken, al waren het vooral de Frans- en Engelsgezinden die Spanje wilden veranderen naar buitenlandse voorbeelden. De conservatieven bewonderden Duitsland vooral omdat het land stond voor autoriteit, een strakke discipline en behoudzucht. In de verwijten die progressieve schrijvers niet zozeer de Duitsers, als wel hun eigen Duitsgezinde landgenoten maakten, dook ook het begrip 'Afrika' weer op. Veelvuldig werden de Duitsgezinden in de liberale Spaanse pers uitgemaakt voor barbaren en holbewoners, ook de vergelijkingen met de Inquisitie waren niet van de lucht en een zekere J. Guerlaba schreef in 1917 dat als het Duitsgezinde 'officiële Spanje' de dienst in het land zou blijven uitmaken, Spanje zou afglijden naar Afrika:

---

43 R. Gray, *Ortega y Gasset*, 13-14 en 23-28. Zie ook Vicente Romano García, *José Ortega y Gasset publicista. El Imparcial, Faro, Europa, España, Revista de Occidente, Crisol y Luz* (Madrid 1976).

44 J. Ortega y Gasset, *La rebelión de las masas* (1930) in: Idem, *Obras Completas* IV, 113-313, aldaar 275. Nederlandse vertaling van Johan Brouwer: Ortega, *De opstand der horden* (14e dr. Den Haag 1971) 232.

Y así, cada año que cursa nos marroquizamos más. Quizá fué una sangrienta ironía el testamento de Isabel I: 'Nuestro porvenir está en Africa...' Allá tendremos que ir a parar.
(En op deze manier worden we elk jaar Marokkaanser. Misschien was het testament van Isabel I: 'Onze toekomst ligt in Afrika...' een wrede ironie. Daar zullen we moeten eindigen.)[45]

Besluit

We hebben gezien dat er al sinds Quevedo door Spanjaarden over de positie van hun land werd nagedacht. Veelal in reactie op kritiek vanuit het buitenland verdedigden Spaanse schrijvers hun land tegenover andere Europese landen, terwijl er ook bewondering was voor sommige landen, instituties of methoden uit de rest van het continent. Maar van een scherpe scheiding tussen Spanje en de rest van Europa was geen sprake. Waar rond 1800 hervormingsgezinde Spanjaarden nog uitgemaakt werden voor *afrancesados* (verfransten), daar sprak Costa een eeuw later ineens over de 'europeanisering' van Spanje. Of deze ontwikkeling het gevolg is van een verheerlijking van het andere, 'niet-Europese' Spanje door Duitse en Franse schrijvers uit de Romantiek, durf ik niet te zeggen en doet verder ook niet terzake. Een feit is dat in het debat over de modernisering van Spanje, dat vooral na 1898 volop losbarstte, de tegenstelling Europa - Spanje gemaakt werd, waarbij sommigen zelfs beweerden dat Spanje eerder bij Afrika dan bij Europa hoorde. Natuurlijk kwam hier een heleboel retoriek bij kijken. De noodzaak van de door veel progressieve liberalen gewenste hervormingen werd op deze wijze kracht bijgezet.

In dit debat stond 'Europa' voor wetenschap, democratie, industrie en vooruitgang, terwijl de progressieven het traditionele Spanje, het katholieke dogmatisme, de verkiezingsfraude en de gebrekkige economische en sociale ontwikkeling van het land afdeden als 'Afrikaans'. Conservatieve Spanjaarden, die in dit artikel nauwelijks aan bod gekomen zijn, spraken veeleer van de traditionele normen en waarden van het ware katholieke Spanje tegenover een gedegenereerd materialistisch en ketters Europa, dat zelfs een gevaar voor de moraal en de zeden van Spanje kon vormen.[46] Zoals we in het gedeelte over Unamuno en Ortega hebben gezien, namen ook deze grote denkers de tegenstelling Europa - Spanje zonder meer over. Ortega maakte later een, naar mijn mening wat gelukkiger, tweedeling in een conservatief, traditioneel Spanje tegenover een op Europa gericht, hervormingsgezind Spanje. Het in die jaren nog dominerende conservatieve Spanje zou dan, volgens Ortega, de aansluiting van Spanje bij Europa in de weg staan.

Hoewel Ortega's tweedeling natuurlijk kunstmatig is, kan een toepassing ervan op de Spaanse geschiedenis van de twintigste eeuw verhelderend werken. Zo streefden de aartsconservatieve dictators Miguel Primo de Rivera

---

45 J. Guerlaba, "España y América en la Guerra. Trogloditismo" in: *ESPAÑA. Semanario de la vida nacional* (Integrale herdr. Vaduz & Madrid 1982) nr. 119 (3 mei 1917) 8-9. Zie ook: Fernando Díaz-Plaja, *Francófilos y germanófilos*, bijvoorbeeld 33, 41 en 171-193.

46 Zie bijvoorbeeld R. Carr, *España: de la Restauración a la democracia*, 78, 140 en 172.

(1923-1930) en Francisco Franco (1936-1975) naar autarkie. Dit streven gold in de eerste plaats een economische onafhankelijkheid van het buitenland, maar uitte zich bij Franco, vooral in de jaren veertig en vijftig, ook in een - deels bewust nagestreefd- politiek en cultureel isolement van Spanje. Het nieuwe Spanje zou dan geïdentificeerd kunnen worden met de oppositie tegen Franco, die vooral vanaf de jaren zestig opkwam. Het enige wat de verschillende oppositiegroepen programmatisch bond, was hun gezamenlijke streven de aansluiting met 'Europa' weer tot stand te brengen.[47] En misschien zou men de in 1976 ingevoerde parlementaire democratie, die inmiddels algemeen geaccepteerd is in Spanje, gelijk mogen stellen met het nu eindelijk doorgebroken 'nieuwe Spanje' (al had Ortega zich dat in 1914 ongetwijfeld heel anders voorgesteld). In elk geval streefde de jonge democratie al snel naar toetreding tot de Europese Gemeenschap en is 'Europa', of beter gezegd het 'Europa van de twaalf', gezien de opiniepeilingen, zeer populair bij de Spanjaarden. (Spanjaarden zouden zelfs tot de meest Europagezinde inwoners van de Gemeenschap behoren.)

Het lijkt er dus op dat de geografische begrippen Europa, Spanje en in mindere mate Afrika, nog tot op heden een belangrijke rol hebben gespeeld in de politieke discussie in Spanje. Deze begrippen kregen een uitbegreide nieuwe inhoud en stelden zodoende de Spanjaarden in staat om zeer verschillende zaken onder één noemer te brengen en om abstracte culturen in één concreet geografisch begrip te vangen. De verschillende groepen die deelnamen aan het debat waren via deze begrippen dan ook nader te definiëren. Ten slotte kan men zich bij dit alles natuurlijk afvragen in hoeverre deze geografische termen het debat tussen Spanjaarden over de toekomst van hun land gevormd of bepaald hebben. Eén ding meen ik echter wel duidelijk gemaakt te hebben: dat deze begrippen het moderniseringsdebat in het twintigste eeuwse Spanje vorm gegeven hebben.

---

47 Dit vertelde Antonio Morales Moya, hoogleraar Contemporaine Geschiedenis te Salamanca, een kenner van deze periode, mij tijdens een gesprek dat ik in november 1990 met hem over dit onderwerp had.